

КОЛІЗІЙНІ АСПЕКТИ ПЕРЕНЕСЕННЯ МІСЦЕЗНАХОДЖЕННЯ (РЕДОМІЦІЛЯЦІЇ) ЮРИДИЧНИХ ОСІБ

CONFLICT-OF-LAWS ISSUES OF THE TRANSFER OF THE LEGAL DOMICILE (REDOMICILATION) OF A LEGAL ENTITY

Кузь А.П., студентка V курсу
господарсько-правового факультету

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Шуміло І.А., к.ю.н.,
доцент кафедри міжнародного приватного права
та порівняльного правознавства

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Можливість вільного переміщення суб'єктів підприємництва в умовах глобалізованого світу є вимогою часу, адже нові технологічні можливості, цифровізація процесів управління та комерційних транзакцій створили необхідні засоби для полегшення цього процесу. Але проблема транскордонної мобільності юридичних осіб залишається однією з найскладніших як у доктрині міжнародного приватного права, так і в судовій практиці. У статті розглядаються колізійні аспекти процесу перенесення доміцилію юридичних осіб з однієї юрисдикції до іншої без втрати правосуб'єктності, який у доктрині міжнародного приватного права отримав назву «редоміциляція». Автори досліджують бар'єри транскордонної мобільності, що створюються на рівні колізійного регулювання окремих держав та на рівні судової практики. Також висвітлюється вплив мети переміщення компаній до інших юрисдикцій, такої як пошук більш сприятливого і вигіднішого податкового законодавства або менш жорстоких нормативних положень чи отримання доступу до інших ринків капіталу.

У сучасній правовій доктрині та колізійному законодавстві країн світу існує досить багато критеріїв визначення особистого закону іноземних юридичних осіб. Але найбільш поширеними визнаються теорія інкорпорації та теорія осілості, застосування яких для визначення особистого закону під час транскордонного переміщення компаній викликає чимало проблем.

Автори також приділяють увагу колізійним аспектам перенесення місцезнаходження юридичних осіб із застосуванням норм національного законодавства України та виділяють панування теорії осілості як головного чинника, що створює найбільшу кількість негативних наслідків і перешкод для транскордонної мобільності юридичних осіб.

Ключові слова: редоміциляція, особистий закон юридичної особи, теорія інкорпорації, теорія доміцилію, теорія осілості, транскордонна реструктуризація.

The possibility of unimpeded relocation of a legal entity is a requirement of modern realities, as new technological capabilities and digitization of management processes and commercial operations have created the necessary tools to facilitate this process. However, the problem of cross-border mobility of legal entities remains one of the most difficult both in the doctrine of private international law and in judicial practice. The article is devoted to the conflicting aspects of the process of transfer of domicile of legal entities from one jurisdiction to another without loss of legal personality, which in the doctrine of private international law is known as "redomiciliation". The authors conduct research into the barriers to cross-border mobility created at the level of conflict regulation of individual states and at the level of case law. The impact of the purpose of moving companies to other jurisdictions is also highlighted, such as finding more favorable and profitable tax laws or less stringent regulations of it, or gaining access to other capital markets, and so on.

In the modern legal doctrine and conflict legislation of the world there are many criteria for determining the personal law of foreign legal entities. The most common are the incorporation theory and the real seat theory, the application of which to determine the personal law in the cross-border movement of companies causes many problems.

The authors also pay attention to the conflicting aspects of relocation of legal entities using the norms of national legislation of Ukraine and highlight the dominance of the real seat theory as the main factor that creates the most negative consequences and obstacles to cross-border mobility of legal entities.

Key words: redomiciliation, personal law of legal entity, theory of incorporation, theory of domicile, the real seat theory, cross-border restructuring.

Процеси перенесення місцезнаходження, або редоміциляції юридичних осіб у правовій доктрині та правозастосовній практиці насамперед пов'язують із законодавством офшорних та квазіофшорних юрисдикцій. Держави, що встановили на своїй території офшорні режими, здавна допускають редоміцилювання компаній, тобто надають можливість місцевим компаніям змінити місце своєї реєстрації на іншу юрисдикцію, при цьому компанія продовжуватиме функціонування в новій юрисдикції в аналогічній чи схожій організаційно-правовій формі, під своєю незмінною назвою, банківськими рахунками, переформованими на нову компанію, тощо. Для того щоб редоміциляція стала можливою, необхідно, щоб таку процедуру допускала і приймаюча країна. Прикладом може слугувати Закон про компанії республіки Кіпр, який у 2006 році був доповнений розділом «Переміщення зареєстрованого офісу компанії до або за межі Республіки» (ст. ст. 354А–354 R) [1]. Подібні положення зустрічаються також у законодавстві о. Гренсі, о. Джерсі, Багамських островів та багатьох інших популярних офшорних юрисдикцій.

Але внаслідок глобалізації економіки та цифровізації процесів корпоративного управління запит суб'єктів підприємницької діяльності на можливість швидкого та ефективного переміщення з однієї до іншої юрисдикції постійно зростає. В умовах глобального ринку діяльність юридичних осіб не може обмежуватись одним, назавжди визначеним напрямом і територіальним розташуванням. За умови жорсткої конкуренції та кризових явищ, викликаних такими чинниками, як локдаун та карантини пандемії COVID-19, підприємці мають швидко пристосовуватись і змінювати товарні й територіальні ринки. Дуже важливим завданням є забезпечення можливості здійснювати певну діяльність в іноземній юрисдикції без фактичної юридичної присутності там або проводити та надавати свої повноваження філіям чи спеціальним агенціям тощо.

Проблематика перенесення юридичної особи до іншої держави, або редоміциляції, стає дедалі більш актуальною темою правових досліджень як у публічному, так і в приватному праві. Перенесення компанії до іншої країни безпосередньо пов'язане з податковим регулюванням і може

привести до конфлікту з податковими органами країни походження компанії. Відкриття філії за кордоном може бути пов'язане з надмірними обтяженнями та адміністративними формальностями. До того ж у залежності від фактичного обсягу економічної діяльності компанії в державі перебування приймаюча країна може відмовитися визнавати за нею статус філії.

Запровадження розвинутого інституту редоміциляції може стати ефективною гарантією успішного функціонування юридичної особи як на внутрішньому ринку, так і за його межами. Можливість переміщення юридичної особи до іншої країни надасть змогу ширше розкрити внутрішній ринок для міжнародної торгівлі, а саме спростивши доступ до ринків шляхом підвищення довіри та стимулювання конкурентоспроможності, застосовуючи більш ефективний і відповідний захист зацікавленим сторонам [2].

Дослідженням питання переміщення юридичної особи до іншої країни в розрізі сучасної зарубіжної та вітчизняної правової літератури займалися такі фахівці, як В.В. Барсукова, Д. Льюїс, Дж. Фосетт, Г.О. Калашнікова, О.М. Калініна, К.В. Кметик, Г.С. Федуняк, Д.М. Щекін та інші.

Метою статті є дослідження колізійного регулювання і доктринальних підходів до вирішення проблеми транскордонного переміщення юридичних осіб у межах предмету науки міжнародного приватного права.

Загалом, міжнародне приватне право, регулюючи питання редоміциляції, виділяє дві основні колізійні норми, що проявляються у вигляді теорії інкорпорації та теорії осілості. Дані теорії вказують на зв'язок компанії з певною системою права, тобто яким законодавством регулюватиметься вирішення питань особистого статусу юридичних осіб.

У судовій практиці найбільше охоплення питання редоміциляції юридичної особи відобразилося у справі *Centros*, розглянутої Судом ЄС у 1999 році. Суд Справедливості фактично заперечив відмову датського органу зареєструвати філію компанії, що попередньо була зареєстрована у Великобританії, проте ніколи не проводила там господарської діяльності і не мала місцезнаходження офісу [3].

У засадничих документах Європейського Союзу свобода заснування (*freedom of establishment*) закріплюється як одна з фундаментальних цінностей, кореспондуюче їй право вільного переміщення юридичних осіб у межах держав-членів є ключовим елементом внутрішнього ринку. Таким чином, передбачається, що компанія повинна бути наділена здатністю вільно переносити своє місцезнаходження або свій головний центр управління (штаб-квартиру) з однієї держави-члена до іншої.

Отже, рішення у справі *Centros* можна вважати прецедентом, на якому базується право компаній на вільний вибір місця реєстрації та організаційно-правової форми в межах Європейського товариства. Хоча рішення в цій справі створює певні питання для країн, де встановлено за основний критерій місце осілості, тобто місце знаходження адміністративного центру юридичної особи.

На відміну від теорії осілості, теорія інкорпорації передбачає, що особистим законом юридичної особи є право держави, де вона заснована та зареєстрована її установчі документи. Дана теорія поширена у США, Великобританії, Ірландії, Швейцарії, Данії, Росії, Нідерландах та багатьох інших країнах. При цьому існують різні варіанти найменування та тлумачення цієї теорії, наприклад, у Франції її називають *siège statutair* («статутне сидіння»), у Німеччині – *Gründungstheorie* (теорія заснування).

Одним із варіантів теорії інкорпорації є теорія доміцилію, що походить з Великобританії. Згідно з англійським правом юридична особа має місце «проживання» відповідно до законодавства країни, в якій вона зареєстрована. Наприклад, компанія, що зареєстрована в Англії, має свій доміцилій в Англії, якщо компанія зареєстрована в Данії, то її доміцилієм буде Данія. Більше того, згідно з теорією

доміцилію місце «проживання» компанії не може бути зміненним та не залежить від місця проживання її відокремлених частин, таких як філії, агенції тощо. Яскравим прикладом цього є справа *Gasque v. Inland Revenue Commissioners* 1940 року щодо питань внутрішнього доходу [4]. Таким чином, компанії визнаються в іноземній країні до тих пір, доки визнаються такими в межах юрисдикції, в якій вона зареєстрована.

Загалом, за теорією інкорпорації юридична особа наділена можливістю перенести свій фактичний центр управління до іншої країни, не втрачаючи своєї правосуб'єктності в державі, де вона зареєстрована. Це є однією з найбільших переваг даної теорії, оскільки поки зареєстрований офіс підпадає під юрисдикцію держави, де він фактично заснований, то і його емігруюча частина буде залежати від того ж самого законодавства. Таким чином, компанія, що здійснює певну діяльність в іноземній державі, буде діяти згідно зі своїм оригінальним та більш звичним режимом законодавства щодо такої компанії, хоча і можуть застосовуватися застереження у зв'язку із загальними інтересами чи з причин зловживання законом [5].

Отже, компанії можуть прийматися іноземними країнами як такі, що мають ефективне управління в приймаючій юрисдикції. Їхні дієздатність та правосуб'єктність визнаються дійсними без необхідності транскордонної реорганізації, загальної перереєстрації тощо. Хоча деякі країни, що керуються теорією інкорпорації, створюють певні виключення. Наприклад, існують винятки щодо захисту осіб, які здійснюють зовнішню діяльність лише у вигляді торгівлі з міжнародними іноземними компаніями, а основний бізнес провадять у своїй юрисдикції. Такі юридичні особи ще називають як псевдоіноземні корпорації, квазііноземні компанії або лише формально іноземні. Яскравим прикладом є правові норми Нідерландів і Великобританії, згідно з якими іноземні компанії (тобто незареєстровані в даній країні), які провадять значну діяльність через філію чи іншу відокремлену частину, повинні зареєструватися у відповідному спеціальному реєстрі компаній, а також такі юридичні особи підпадуть під визначені зобов'язання щодо звітування з метою забезпечення мінімальної необхідної інформації для осіб, що співпрацюють із ними. Варто звернути увагу на те, що така реєстрація не спричиняє повторне утворення компанії, а лише таким чином юридична особа підпорядковується до якогось зобов'язання в цій країні [5].

Отже, теорія інкорпорації відзначається простотою, передбачуваністю та юридичною визначеністю. Вирішальним фактором для визнання компанії в іноземній країні є її формальна реєстрація в країні походження. Саме тому засновники юридичних осіб мають сприятливі умови для вибору найбільш відповідного (завичай менш обмежувального) режиму законодавства щодо компаній. Коли такий вибір набирає чинності, то вибраний режим зберігається протягом повноцінного існування компанії незалежно від того, де вона здійснює основну фактичну діяльність.

Таким чином, переміщення органу управління юридичної особи, наприклад, адміністративного центру, не спричинить втрату юридичної ідентичності та цілісності загалом. Теорія інкорпорації визнає іноземні компанії, більше того, поважає їхню внутрішню організацію.

Певним недоліком даної концепції виступає можливість зловживання через утворення так званих компаній-«поштових скриньок» (*letterbox*). Такі юридичні особи фактично є «паперовими», такими, що виконують роль оболонки або своєрідної скарбнички та займаються формальною діяльністю для організації та реєстрації в певній країні, тоді як фактична комерційна діяльність здійснюється за межами, в іноземній державі [6; 7]. Ці компанії, як правило, утворені в державі реєстрації з метою вибору м'якшого режиму законодавства, насамперед причин оподаткування.

У зв'язку з тим, що подібні компанії провадять основний бізнес в іноземній державі, а керуються юрисдикцією держави реєстрації, може виникнути низка спорів із кредиторами чи з постраждалими третіми особами внаслідок браку інформації стосовно особистого закону юридичної особи.

Ще одним значним недоліком можуть бути так звані «перегони поступок» (*race-to-the-bottom*), тобто скасування країнами будь-яких обмежень чи зниження стандартів державного регулювання в результаті міжнародної або міжрегіональної конкуренції. Як приклад можна навести справу *Louis K. Liggett Co. v. Lee* 1933 р. У рішенні справи суддя Брандейс даний термін трактував як конкуренцію між штатами, що бажали залучити компанії під свою юрисдикцію, що проявлялося не в ретельності та старанності, а навпаки – у недбалості. Таким чином, штати мали на меті здобути перевагу над конкурентами, замінивши небажані правила та норми замість того, щоб їх удосконалити [8].

Теорія осілості характеризується тим, що лише та держава, в якій юридична особа має реальне місце розташування, тобто фактичний центр управління, має відповідні повноваження регулювати елементи статусу даної компанії. Виходячи з цієї теорії, компанія повинна зареєструватися в країні, де фактично знаходиться центр її управління.

Для повного розуміння даної теорії необхідно звернути увагу на те, що справжньою державою перебування зазвичай є та країна, яка здійснює найбільший вплив на діяльність юридичної особи. Інакше кажучи, теорія осілості шукає суттєвий зв'язок між компанією та правовою системою, від якої вона залежить, і це пов'язано з формуванням та встановленням фактично особистого закону юридичної особи.

Юридична особа, що зареєстрована в одній країні, але її адміністративна ланка знаходиться в державі, яка дотримується теорії осілості, не може бути визнана іноземною компанією в такій державі. У зв'язку з цим, наприклад, обмежена відповідальність може не допускатися, а лише між членами цієї компанії може бути розподілена відповідальність за борги компанії тощо. Крім того, її діяльність може бути заборонена зовсім.

Характерною ознакою теорії осілості є так звана «драконівська» санкція, що являє собою невизнання іноземних компаній, які мають центр управління в іншій юрисдикції. У період активної глобалізації в діловому світі юридичні особи можуть бути децентралізованими та діяти в більш ніж одній юрисдикції. А отже, проблематика визначення фактичного центру управління компанією може стати дещо складним завданням. Крім того, санкції, що застосовуються щодо встановлення справжнього місця перебування в іншій країні, ніж держава формування, можуть бути занадто суворими.

Теорія осілості в німецькій юридичній літературі та судовій практиці (*Sitztheorie*) тривалий час була домінуючою, хоча і не суперечливою доктриною в разі відсутності будь-яких статутних положень щодо місцезнаходження юридичної особи. Таким чином, у німецькому законодавстві посідали провідне місце колізійні норми відносно компаній, а саме відсилання до законодавства, яке застосовувалося до фактичного місця знаходження компанії [9]. Наприклад, панівна прецедентна практика Федерального суду Німеччини, що стосувалася переміщення юридичної особи, передбачала відмову для компаній, утворених згідно з іноземним правом, у визнанні їхньої дієздатності, тим самим і в спроможності подати позов чи бути відповідачем у німецьких судах. Це стосувалося тих компаній, що фактично перенесли свій центр управління до Німеччини, але не реорганізувалися відповідно до вимог нової юрисдикції, тобто не зареєструвалися відповідно до німецького законодавства. Німецьке право визначало місцем знаходження компанії те, де функціонує

її центр управління (штаб-квартира). Проте варто зазначити, що були і винятки серед суворого застосування теорії осілості, коли німецькі суди іноді визнавали іноземні юридичні особи, наприклад, якщо не вдавалося визначити справжнє місце знаходження компанії [9].

Головною проблемою під час редоміліляції було те, що іноземні компанії, що бажали перемістити свою штаб-квартиру до Німеччини, повинні були повторно зареєструватися згідно з німецьким законодавством, щоб здобути юридичну обмежену відповідальність. У зв'язку з тим, що німецька правова доктрина не визнавала іноземну юридичну особу з місцем знаходження в Німеччині, то, відповідно, такі компанії не мали можливості забезпечити виконання будь-яких контрактних прав, які вони могли б мати, у судовому порядку. Отже, виникали абсурдні ситуації, коли такі компанії не могли забезпечити виконання своїх вимог щодо повернення позик, що підлягають сплаті за кредитними договорами, або за порушення договору в німецьких судах тощо.

Таким чином, можна зробити висновок, що країни, які дотримуються теорії осілості, мають можливість більш ефективно здійснювати контроль над суб'єктами господарювання, що працюють у межах їхньої юрисдикції. До таких держав зазвичай відносяться ті, що воліють визнавати політичну, а часом і конституційну необхідність захищати певні інтереси в даній сфері.

За загальним правилом теорія осілості надає рівні умови, передбачені нормами законодавства про юридичні особи, особливо спрямованими на захист прав акціонерів, кредиторів та інших зацікавлених сторін. Підґрунтям такої позиції є ідеологія захисту інтересів та сприятливого середовища для місцевих юридичних осіб. Отже, теорія осілості, маючи на меті рівне ставлення та захист добросовісної конкуренції, є перешкодою для ухилення від правової системи країни шляхом вибору юрисдикції більш сприятливого для компанії законодавства.

Підсумовуючи вищевикладене, можна дійти висновку, що теорія інкорпорації здебільшого спрямована та відповідає інтересам приватних осіб і бізнесу, тоді як теорія осілості більше орієнтована на захист публічно-правових інтересів. Застосовуючи критерії, характерні для теорії осілості, суди сформували своєрідні бар'єри, що значно перешкоджають діяльності юридичних осіб, наприклад такі, як відмова в солідарній відповідальності за борги компанії лише з тієї причини, що фактично така компанія зареєстрована в іншій державі, а провадить свою діяльність у такій юрисдикції. З іншого боку, теорія інкорпорації охоче застосовується ще й з інших причин, наприклад, наслідком можуть бути офшорні послуги, що можливі на території країн-прихильників даної теорії тощо. Проте незалежно від усіх їхніх переваг та недоліків обидві теорії цілком прийнятні для сучасного законодавства [10].

Порівнюючи національне законодавство України з нормативними актами про міжнародне приватне право інших країн, слід зазначити, що в нашій державі процедура транскордонного переміщення як національних, так й іноземних юридичних осіб не врегульована.

Відповідно до норм Господарського кодексу України умови та порядок створення, вимоги до діяльності та організації іноземних підприємств регулюються даним кодексом та деякими іншими законами. Для іноземного суб'єкту господарювання встановлено національний режим, у ч. 2 ст. 129 ГК України вказано: «іноземні юридичні особи при здійсненні господарської діяльності в Україні мають такий самий статус, як і юридичні особи України, з особливостями, передбаченими цим Кодексом, іншими законами, а також міжнародними договорами, згоду на обов'язковість яких надано Верховною Радою України» [11]. Цивільний кодекс України у ст. 89 встановлює вимогу обов'язкової державної реєстрації для всіх юридичних осіб [12].

Особливості здійснення підприємницької діяльності на території України іноземними особами передбачені низкою нормативних актів: Законом України «Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб – підприємців та громадських формувань» від 15.05.2003 р.; Законом України «Про зовнішньоекономічну діяльність» від 16.04.1991 р.; наказом МЗЕЗторг України «Про затвердження Інструкції про порядок реєстрації представництв іноземних суб'єктів господарської діяльності в Україні» в редакції від 25.06.2007 р.; Податковим кодексом України та ін.

На нашу думку, відсутність у національному законодавстві регулювання процедури редоміциляції юридичних осіб не відповідає євроінтеграційним прагненням та завданням адаптації до законодавства ЄС. Слід зазначити, що новий «пакет законів про компанії», що складається з декількох директив, запроваджує поняття транскордонного перетворення та встановлює послідовну процедуру перенесення доміцилію в межах єдиного ринку ЄС.

Гнучкий сучасний підхід до регулювання транскордонних корпоративних відносин міг би сприяти встановленню сприятливого інвестиційного клімату та заохо-

ченню до підприємницької діяльності в Україні іноземних підприємців.

Висновок. Слід визнати, що глобалізація економіки та цифровізація процесів корпоративного управління створюють запит суб'єктів підприємницької діяльності на можливість швидкого та ефективного переміщення з однієї до іншої юрисдикції, швидкій зміні виду діяльності, організаційної форми, податкового та інвестиційного клімату заради виживання в умовах жорсткої міжнародної конкуренції. Досвід офшорних юрисдикцій, які мають інциденти застосування норм про редоміциляцію юридичних осіб, як власних так й іноземних, мав позитивні наслідки для розвитку місцевої економіки. Судова практика Суду ЄС та зовнішні чинники зумовили необхідність розроблення і прийняття цілої низки актів вторинного законодавства, які відповідають вимогам сучасного ринку, враховують широке застосування цифрових технологій та потребу в транскордонній мобільності.

Міжнародне приватне право є однією з галузей, що розвиваються найбільш динамічно як в Україні так і за кордоном, знаходяться в авангарді правової реформи і мають необхідні правові засоби для врегулювання процесу редоміциляції.

ЛІТЕРАТУРА

1. The Companies Law, Cap 113. URL: [http://www.ole.gov.cy/ole/ole.nsf/284F7321A315ED07C225860D002DAF91/\\$file/The%20Companies%20Law.pdf](http://www.ole.gov.cy/ole/ole.nsf/284F7321A315ED07C225860D002DAF91/$file/The%20Companies%20Law.pdf) (дата звернення: 26.12.2020).
2. Калініна О.М. Переміщення компаній в межах Європейського Союзу: нові перспективи для юридичних осіб. *European and Comparative Law Journal*. 2018. № 9/2.
3. Case C-212/97. Centros Ltd v. Erhvervs- og Selskabsstyrelsen. URL: https://www.biicl.org/files/1868_c-212-97.pdf (дата звернення: 11.11.2020).
4. Gasque v. Inland Revenue Commissioners. No. 1135 – High Court of Justice (King's Bench Division) – 25th and 26th April 1940. URL: https://library.croner.co.uk/cch_uk/btc/23-tc-210 (дата звернення: 15.11.2020).
5. Eddy Wymeersch. The Transfer of the Company's Seat in European Company Law. Law Working Paper No. 08/2003, March 2003. URL: https://ecgi.global/sites/default/files/working_papers/documents/ssrn-id384802.pdf (дата звернення: 16.11.2020).
6. Dr. Thomas Hastings, Dr. Jan Cremers. Developing an Approach for Tackling Letterbox Companies: a learning resource from the Seminar of the European Platform Tackling Undeclared Work: How to identify and tackle fraudulent letterbox companies. Brussels, 30th November 2017. URL: <https://ec.europa.eu/social/BlobServlet?docId=18961&langId=en> (дата звернення: 17.11.2020).
7. Glossary of Tax Terms. URL: <http://www.oecd.org/ctp/glossaryoftaxterms.htm> (дата звернення: 17.11.2020).
8. Louis K. Liggett Co. v. Lee, 288 U.S. 517, 1933. URL: <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/288/517/> (дата звернення: 19.11.2020).
9. Kilian Baelz, Teresa Baldwin. The end of the Real Seat Theory (Sitztheorie): the European Court of Justice Decision in *Ueberseering* of 5 November 2002 and its Impact on German and European Company Law. *German Law Journal*, Volume 3, Issue 12, December 2002, E8.
10. James J. Fawcett. Freedom of establishment and private international law for corporations: Oxford private international law series. 2012.
11. Господарський кодекс України : Закон України від 16.01.2003 р. № 436-IV. Дата оновлення: 16.10.2020 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15#Text> (дата звернення: 22.12.2020).
12. Цивільний кодекс України : Закон України від 16.01.2003 р. № 436-IV. Дата оновлення: 01.01.2021 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> (дата звернення: 22.12.2020).
13. Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб – підприємців та громадських формувань : Закон України від 15.05.2003 р. № 755-IV. Дата оновлення: 06.12.2020 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/755-15#Text> (дата звернення: 22.12.2020).
14. Christiana HJI Panayi. Corporate Mobility in Private International Law and European Community Law: Debunking Some Myths. *Yearbook of European Law* 28(1), July 2009. URL: https://www.researchgate.net/publication/228227435_Corporate_Mobility_in_Private_International_Law_and_European_Community_Law_Debunking_Some_Myths (дата звернення: 10.12.2020).
15. Directive (EU) 2017/1132 of the European Parliament and of the Council of 14 June 2017 relating to certain aspects of company law (codification). *Official Journal of the European Union*. 2017. Vol. 169. P. 46–127. URL: <http://data.europa.eu/eli/dir/2017/1132/oj>
16. Directive (EU) 2019/2121 of the European Parliament and of the Council of 27 November 2019 amending Directive (EU) 2017/1132 as regards cross-border conversions, mergers and divisions. *Official Journal of the European Union*, (321), 1-44. URL: <http://data.europa.eu/eli/dir/2019/2121/oj>